

NA-2-2010-043 „Környezettudatos nevelés és fenntarthatóság pedagógiája”

A Tiszazug kunhalmai

Dr. Tóth Csaba egyetemi adjunktus

A kunhalom fogalom tisztázása

Az Alföldön nagy számban találhatunk néhány méter magas, különböző korú halomszerű formákat, amelyeket a köznyelv és a földtudományi szakirodalom egyaránt kunhalmoknak nevez. A régészeti kutatások megkezdése előtt (a XIX. század közepéig) több kutató természetes képződménynek tartotta e formákat. Mindezt jól példázza Miskolczi Károly bihari helytörténész gondolata: „ezek nem lehetnek csinált halmok, ... e halmok a természet művei, s midőn e síkságot tenger borítá, a víz hullámzása által jöttek létre” (Miskolczi K. 1864).

Az ősrégészek és anthropológusok 1876-os budapesti nemzetközi kongresszusán Rómer Flóris hívta fel a figyelmet a halmok régészeti kutatásának szükségességére. Nevéhez fűződik a halmokról készült az első átfogó tanulmány (*Les tumuli*) (Rómer F. 1878), melyből egyértelműen kiderül a halmok mesterséges származása.

A magyar nyelvben meggyökeresedett kunhalom elnevezés a hazánkban található nagyszámú sírhalomnak, valamint a kunok temetkezési szokásait megörökítő Willelmus Rubruk és Philippe de Toucy írásos feljegyzéseinek köszönhető (Gombos, A. F. 1937; [Gárdonyi] Nagy G. 1893, 1914; Longnon, J. 1957). E forrásokból merítve az őshaza-kutatással foglalkozó Horváth István (1825) használhatta először a szakirodalomban a kunhalom elnevezést.

A prehisztorikus halmoknak a kunhalom megnevezését több szerző helyteleníti, ugyanis a halmokat sok esetben több évezreden keresztül különböző népcsoportok használták (laktak rajtuk, temetkeztek beléjük stb.), így a több ezer feltáratlan halomról nem lehet egyértelműen kijelenteni, mely népcsoporttól származnak (Jerney J. 1851; Hampel J. 1889; Kozma B. 1910). A kunhalom elnevezés konzerválódása talán abból a szempontból mégis szerencsésnek mondható, hogy ez a kifejezés a kunok temetkezési szokásaira való utalással hűen tükrözi a halmok antropogén voltát, és egyben választóvonalat húz a természetes eredetű dombszerű formák (laponyag, porong, hát, homokbucka) közé (Kozma B. 1910; Zoltai L. 1938; Tóth A. 1999, Tóth Cs. 2002).

Tóth Albert meghatározása szerint kunhalomnak tekintünk minden olyan mesterségesen keletkezett, a térszínből érzékelhetően jól kiemelkedő magaslatot, ami keletkezési korától, funkciójától, földrajzi fekvésétől függetlenül „halomszerű” formakincse a síksági tájnak. Ez alapján a természetes geomorfológiai képződmény (bucka, laponyag, porong stb.) nem tekinthető kunhalomnak, éppúgy, mint az újkeletű mesterséges dombok, depóniák (pl.: téglagyári bányadombok, meddőhányók, geodéziai magassági jegyek, stb.). A markánsan kiemelkedő, halommá magasodott lakódombokat (tell-telepek) viszont – annak ellenére, hogy a régészek ezeket nem tekintik kunhalmoknak – kunhalomként célszerű kezelni (Tóth A.

1999). Az Alföldön felépült több ezer kunhalom legfontosabb ismérveit (kor, funkció, geomorfológiai jellegzetességek) a könnyebb áttekinthetőség érdekében az 1. táblázatban foglaltuk össze.

1.táblázat A kunhalmok funkcionális és geomorfológiai típusai

A HALMOK FUNKCIONÁLIS TÍPUSAI (Csányi M. 1999; Tóth A. 1999; Tóth Cs. 2002)			
<i>Típusok</i>	<i>Keletkezésük</i>	<i>Jellemzői</i>	
Lakódombok (tell-telepek) tell (arab, jelentése: domb)	- késő neolitikum (i.e. 4000-3500) - kora és középső bronzkor (i.e. 2600-1500)	Terebélyes, ovális alapú, 6-8 m magas dombok. Az emberi kultúrák egymásra rakódott lakószintjeinek anyagából hosszú évszázadok alatt érték el mai méretüket, réteges telepek.	
Sírhalmok (kurgánok) kurgán (türk-mongol - jelentése: sírdomb)	- rézkor (i.e. 3500-3000) - szkíta, germán, szarmata, honfoglalás-kori és kun temetkezések	3-11 m magas, köralapú kúpszerű képződmények. A rézkori alaptemetkezés után gyakran több népcsoport beletemetkezett. Így sok esetben nem egy, hanem több temetkezés helyét jelölik.	
Őrhalmok (strázasahalmok)	i.e. 4000-3500 i.e. 2600-1500	Alacsony, régészeti leletet ritkán tartalmazó halmok, melyek a tell-telepek között láncszerű összeköttetést biztosítottak fény és hangjelek formájában.	
Határhalmok	Középkor	A megyék, járások, települések határainak meghúzása után, egyes kurgánok és őrhalmok a kettős, hármas és négyes határokon határhalmokként is funkcionáltak.	
Vesztőhalmok	Középkor	Több alföldi ősi halom a középkor folyamán az ítélet végrehajtásának helye volt (Akasztó-halom).	
Kultikus halmok	Középkor	Árpád-kori és középkori települések templomait, kápolnáit gyakran ősi halmokra építették.	
Geodéziai halmok	XIX-XX. század	Csaknem valamennyi magasabb halom magassági jegy, háromszögelési pont rögzítésére szolgál, melyek többnyire szántóföldi művelés alatt állnak.	
A HALMOK GEOMORFOLÓGIAI TÍPUSAI (Tóth Cs. 2002)			
<i>Terepen való megjelenésük szerint</i>	<i>Szimmetria viszonyai alapján</i>		
<u>Egyes</u> vagy egyedülálló halmok	<u>Szimmetrikus halmok</u>		<u>Aszimmetrikus halmok</u>
<u>Kettős</u> vagy ikerhalmok	Kör alaprajzú halmok (folyóhátakon)	Természetes aszimmetria	Antropogén aszimmetria (beleásás, elhordás)
<u>Hármas</u> halmok	Elliptikus alaprajzú halmok (homokbuckákon)	Megbontott halmok (folyók oldalazó eróziója)	Megbontott halmok (a halomtest max. 20 %-a hiányzik)
<u>Halomcsoportok</u> (Tatárülések, halomsírmezők)			Roncsolt halmok (>50%)
			Elhordott halom (>90 %)

A tiszazugi kunhalmok felmérésének előzményei

A Kárpát-medencében előforduló kunhalmokat elsőként Kozma Béla vette számba, aki 1200 halmot számolt össze és ábrázolt ponttérképen a történelmi Magyarország területén, azonban külön kistáji szinten nem elemzi a halmok helyzetét és állapotát (Kozma B. 1910).

A Tiszántúl területén Dénes Virág különböző térképi források felhasználásával településenként veszi számba a kunhalmokat, zömmel a kurgánokat. Az általa összeírt 3724 tiszántúli halomból 34 esik a Tiszazug területére, ezek Tiszaföldvár, Tiszakürt, Szelevény, Nagyrév, Cserkeszölő és Cibakháza határában találhatóak (Dénes V. 1979).

Az 1980-as évek elején Tóth Albert részletesen felmérte Jász-Nagykun-Szolnok megye kunhalmait. Ez a munka a korábbi régészeti jellegű összeírásokkal ellentétben a halmok geomorfológiai, tájképi, botanikai, régészeti és egyéb kultúrtörténeti értékeit egyaránt figyelembe vette. A Tiszazug területén felmért 16 halmot az alábbi hét állapotkategóriába sorolta be:

1. Viszonylag háborítatlan, ép, jellegüket még jól őrző halmok 2. Jellegüket még őrző, ép, de jelenleg is szántott, vagy korábban már megművelt (beépített, beerdősített) halmok 3. Eredetileg is alacsony, vagy művelés miatt már lekopott, de alapjaiban még ép halmok 4. Megbontott, megbolygatott halmok, de jelentős botanikai és régészeti értékkel 5. Erősen megcsönkített, vagy részben elhordott, jellegvesztett halmok 6. Halomroncsok, ma már jelentősebb érték nélkül 7. Széthordott halmok, halomhelyek (Tóth A. 1988; 1989; 1990).

1980 és 1991 között a Damjanich János Múzeum régészei a Tiszazug területén terepbejárás alkalmával 12 kunhalmot érintettek, melyekről a talált felszíni leletek alapján régészeti leírásokat készítettek. Ezek a következők voltak: Cserkeszölő: *Cserke-halom, Bába-halom*; Csépa: *Kun-halom*; Cibakháza: *Egyes-halom, Kettes-halom, Sáska-halom*; Kungyalu: *Gyalu-halom, Báté-halom*; Nagyrév: *Zsidó-halom, Zsidó-halom bronzkori tell*; Tiszásas: *Kása-halom, Kéményhegy*.

A természetvédelemről szóló 1996. évi LIII. törvény 23.§ (2) bekezdése kimondja a kunhalmok országos védettségét, hiszen ezek a kiemelkedések komplex értékhordozók, azaz geomorfológiai, régészeti, kultúrtörténeti, néprajzi, irodalomtörténeti, tájképi, növénytani, állattani, szempontból egyaránt értékesek lehetnek. E törvény előírta az ország területén előforduló kunhalmok kataszteri nyilvántartásba vételét, majd ezután az értékesnek tekinthető, veszélyeztetett halmok gyakorlati védelmének kidolgozását. A kataszterezési munka 2002 tavaszán befejeződött. A Tiszazug esetében a '80-as években felmért 16 kunhalom került be az országos adatbázisba.

Az irodalmi és térképi forrásokat tanulmányozva döntöttem a terület újbóli terepbejárása mellett, ugyanis a közel 30 éve felmért 16 tiszazugi kunhalom mellett közel 10 halom meglétét gyanítottam. A jelenlegi munkát nagyban segítette a könnyen hozzáférhető, különböző méretarányú katonai térképlapok és digitális térképi állományok megléte. Ezek a térképi források a '80-as évek elején titkosítás alatt álltak, vagy nem léteztek, így nem véletlen, hogy Tóth Albert munkájából kimaradt néhány kunhalom.

A kunhalmok felmérésének módszerei

A Tiszazug nyugati és déli határát a Tisza és a Hármaskörös egyértelműen kijelöli. Az északi és keleti határa már nem egyértelmű, ezért északi irányban a Martfű - Mezőtúr közötti műútig, míg keleti irányban a Nagykunsági-csatornáig vizsgáltam a kunhalmokat.

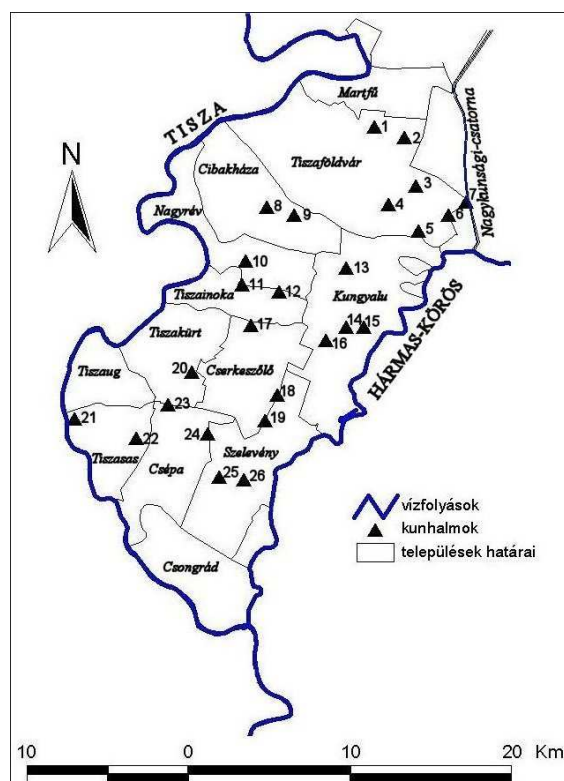
A halmok terepi felkutatásához és azok abszolút magasságának megállapításához 1:10 000-es és 1:25 000-es méretarányú EOTR topográfiai térképlapokat, míg a földrajzi koordináták (EOV) meghatározásához GPS műszert használtunk.

A halmok állapotfelmérése egy 24 pontból álló kataszteri adatlap alapján történt (Tóth Cs. – Kozák J. 1998). Ezen az adatlapon rögzítettük a halmok nevét, esetleges szinonim nevét, földrajzi koordinátáit, a település és a határrész nevét, a halom alapjának oldalhosszúságát, az abszolút és a relatív magasságát, a halom test épségét, avagy megbontottságát, a halom felszínén található objektumokat, növényzeti és az esetleges gazdálkodási típust. Az adatfelvételi lapon a továbbiakban megadtuk a halmok 500 m-es környezetében lévő területek gazdálkodási típusait, az ott található objektumokat és azok égtáji irányait. Végül az irodalomtörténeti, kultúrtörténeti és régészeti, növény- és állattani információk kerültek feljegyzésre. Az adatlapok feldolgozását és kiértékelését Microsoft Excel és ArcView GIS szoftver segítségével végeztük el.

A felmérés eredményei

A kunhalmok földrajzi helyzete, számuk

A Tiszazug a Duna pleisztocén hordalékkúp-síkjára épült tökéletes ártéri síkságnak tekinthető (Marosi S. – Somogyi S. 1990). A területén található kunhalmok látszólag szabálytalan elrendeződést mutatnak (1. ábra). A valóságban azonban a domborzati adottságokhoz igazodva, többnyire az alacsony árterek fölé emelkedő magas árterek (87-90 mBf) peremén, az elhagyott Tisza és Körös morotvák szegélyén, valamint az ÉNy-DK-i csapású, 2-4 méter relatív magasságú félig kötött futóhomokformák (pl. garmadák) tetején emelkednek a kunhalmok.

1. ábra A Tiszazug kunhalmjainak földrajzi elhelyezkedése

1. Montag-halom 2. Masznyik-halom 3. Götti-halom 4. Őze- /Zsigeri-halom 5. Töviskes-halom
6. Öcsödi-halom 7. Csorcsány-halom 8. Kettős-halom 9. Egyes-halom 10. Zsidó-halom
11. Csárda-halom 12. Fekete-halom 13. Báté-halom 14. Kungyalualsói-halom 15. Gyalui-halom 16. Ivánkai-halom
17. Bába-halom 18. Cserke-halom 19. Végh-halom 20. Égett-halom
21. Kéménytető 22. Kása-halom 23. Szőlős-halom 24. Kun-halom 25. Öt-halom 26. Szőlős-halom

A fent lehatárolt területen, azaz a szűkebb értelemben vett Tiszazug területén (1. ábra) a legelső katonai térképek összesen 34 halmot tüntetnek fel, mára ezekből 26 maradt fenn. Az eltűnt nyolc név nélküli halom valószínűleg kis kiterjedésű, alacsonyabb kurgán vagy őrhalom lehetett, amelyek az emberi gondatlanság áldozatává váltak.

A halomtestek állapota

Az elsődleges vizsgálati szempont, a halomtestek antropogén geomorfológiai adottságainak meghatározása volt. Ez alapján a halmokat öt kategóriába soroltuk: *ép, megbontott, roncsolt, elhordott halmok* és *halomhelyek* (2. ábra).

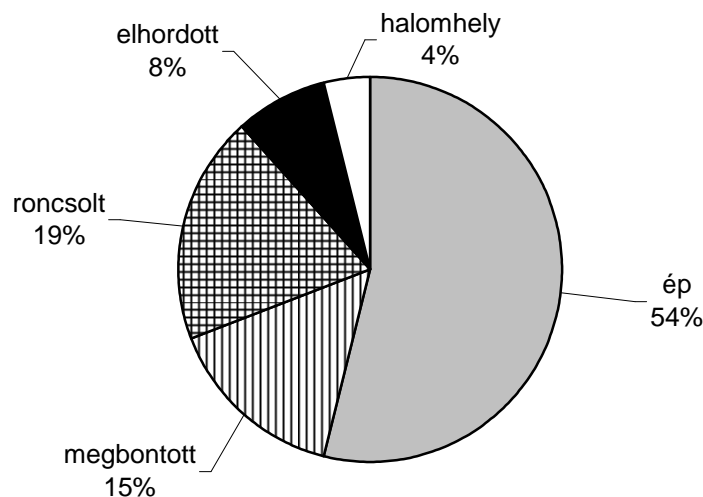
Egy halmot akkor tekintettünk *épnek*, ha a formáját a természetes erózió és az esetleges talajművelésen kívül semmi nem változtatta meg. Az oldalából tehát nem hordtak el anyagot, és a felszínén nincs gödör, árok. Ha a szántóföldi művelés során a halom még nem alacsonyodott le jelentősen, és nem keletkezett drasztikus aszimmetria, akkor ezeket *épnek* tekintettük. A Tiszazug kunhalmainak több mint 50 %-a szerencsére ebbe a kategóriába tartozik (2. ábra).

Megbontottnak tartottuk azokat a halmokat, melyek testén kisebb méretű antropogén sebhelyek (elhordás nyom, beleásás, amatőr régészek gödrei, kisebb árok, bevágódó földút stb.) vannak, és ezek a halom eredeti térfogatát maximum 20 %-kal csökkentették. A kunhalmok 15%-a ebbe a kategóriába tartozik (*Csorcsány-halom, Bába-halom, Csépai Szőlős-halom, Öt-halom* (7. fotó)). Ha ennél láthatóan nagyobb, a halom fő tömegét veszélyeztető károsítást tapasztaltunk, akkor ezeket már a *roncsolt* kategóriába soroltuk (*Égett-halom, Öcsödi-halom, Zsidó-halom, Csárda-halom, Szelevényi Szőlős-halom*).

A felmérés során sajnos tapasztalhattuk, hogy az emberi pusztítás végzetes lehet a halomtestek szempontjából. Ha a halom széthordása után még visszamaradt némi, fél méternél nem magasabb földhalmaz, háttas kiemelkedés, akkor ezeket az *elhordott halom* kategóriába soroltuk. Ide tartozik a tiszaföldvári *Töviskes-halom*, valamint a tiszasasi *Kéményhegy/Kéménytető* bronzkori tell, amelyek alig kiemelkedő felszínén nagy mennyiségű régészeti leletanyag került napvilágra. Előfordult azonban az is, hogy a teljes elhordás miatt a halom helyén már semmilyen magaslat nem található. Ezeket neveztük a felmérés során *halomhelyeknek*. Ebbe a kategóriába csak a cibakházi *Egyes-halmot* (4. fotó) tudtuk besorolni. Még az 1980-as felérésben impozáns méretű halomként szerepelt, amit a helyi gyerekek szánkódombnak használtak télen. Jelenleg azonban egy sík gazos terület fogadja a látogatót.

A megbontott, roncsolt és elhordott halmokat ért emberi károkozás válfajait tanulmányozva megállapítható, hogy a legnagyobb pusztítást a halmoknak anyagnyerő helyként való használata okozta. A kitermelt földet leginkább árvízvédelmi töltések építésére, útalapozásra, udvarok és fóliasátrak feltöltésére használták fel. A cserkeszőlői *Bába-halmot* például a helyi fóliasátrasok bontották meg, csak a halomból előkerült emberi csontok vetettek véget az elhordásnak.

A második legveszélyesebb tevékenységnek a közlekedést tekinthetjük. A halmok lábánál futó, esetleg a tetejükön átvezető, huzamosabb ideig használt földutak halomtestbe való bevágódással okoznak károkat, mint ahogy az a szelevényi Szőlős-halom és a csépai Kun-halom esetében történt. A csatorna bevágások és határárok kimélyítések is jelentős károkat okoztak a halomtestekben, mint ahogy az a Tiszaföldvár – Öcsöd határán fekvő Öcsödi- és Csorcsány-halmok esetében látható.

1. ábra A tiszazugi kunhalomtestek állapota

A kunhalmok felszínének jellemzése

A halomtestek felmérése után fontos vizsgálati szempont volt a halmok felszínén található uralkodó *növényzeti típusok* (3. ábra), és ezzel szoros összefüggésben a meghatározó *gazdálkodási formák* megállapítása (4. ábra). A halmok felszínén sok esetben több növényzeti típus és gazdálkodási mód is jelen lehet egyszerre, azonban a terepi felmérés során mindig kiválasztottuk azt az egyet, amely a halomra a legjellemzőbb, legmeghatározóbb.

A tiszazugi halmok felén a *szántóföldi kultúrák* számítanak a meghatározó felszínborítás-típusnak. A nagyüzemi mezőgazdaság térnyerésével az erőgépek egyre több halmon törték fel az ősi gyeptakarót. Ezek közül csak a meredek oldalakkal emelkedő, magas lakódombok képeznek kivételt, amelyek sok esetben szigetszerűen emelkednek ki a szántóföldekből.

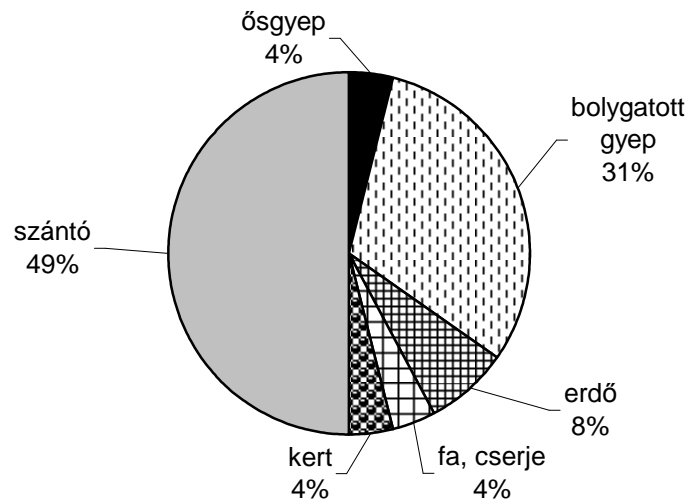
Második helyen kell megemlíteni a gyomos, *bolygatott gyeptakaróval* fedett halmokat (30%). Ez a növénytakaró az eredeti löszgyep vegetáció leromlása, gyomosodása, vagy a mezőgazdasági művelés felhagyása (parlag) következtében alakult ki. A gyomosodás folyamatát a nagyüzemi mezőgazdaság térnyerése (növényvédő szerek, műtrágyák alkalmazása) különösen felgyorsította.

Az Alföld nagy részének eredeti vegetáció típusa, a rendkívül fajgazdag *löszgyep*ek voltak (*Salvia Festucetum rupicolae*, *Agropyro Kochietum prostratae*) (Soó R. 1931), amelyek az agrártáblák szorításában mára már csak foltszerűen, néhány magasabb kunhalom tetején, határmezsgyéken és természetvédelmi területeken maradtak fenn. A Tiszazug területén összesen öt kunhalmon található meg ez az eredeti, értékes vegetációtípus valamilyen degradált formában (sok esetben csak néhány négyzetméteres folton). Azonban csak egyetlen egy halmon, a cibakházi *Kettős-halmon* (3. fotó) számít uralkodó vegetációtípusnak az ősgyep. A természetvédelem elsődleges, sürgető feladata e halmok minél előbbi szigorú megóvása az esetleges további károsodásoktól és degradációtól.

Két kunhalom esetében az erdő számít meghatározó vegetációtípusnak. A *Götti-halmot* (Tiszaföldvár) és annak előterét sűrű akác, ostorfa, kőkeny és orgonabokor állomány, míg a *Bába-halmot* (Cserkeszölő) fiatal akác borítja. Az *Öcsödi-halmon* (8. fotó) akácfából és többnyire ördögcérnából álló fás-cserjés vegetáció a jellemző. A többnyire tájidegen fajokból álló fásszárú vegetáció az előbb említett három halmon kívül további hét halom felszínén van jelen, ezeken azonban alárendelt szerepet játszanak.

Természetvédelmi szempontból sem az őshonos, sem pedig a tájidegen fajokból álló erdők nem tekinthetők kedvező felszínborítási típusnak, mert eredetileg a kunhalmokon, illetve azok környezetében mindig a nyílt löszgyep vegetáció volt az uralkodó növénytakaró, soha nem borította azokat erdő. Így az erdőtelepítés, az erdőgazdálkodás és az egyre gyakoribb spontán beerdősülés (akác) káros folyamatnak tekinthető.

Túlnyomórészt *kertkultúra* egyetlen halmon, a *Zsidó-halom* (Nagyrev) bronzkori tell felszínén található (Cibaker Zöldségtermelő Értékesítő Szövetkezet gyümölcsöse).

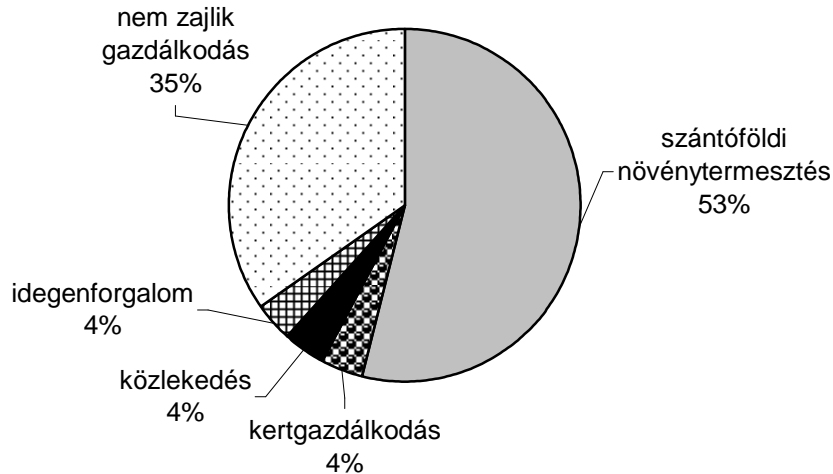

3. ábra A kunhalmokat borító uralkodó vegetációtípusok a Tiszazugban

A kunhalmokon jellemző gazdálkodási módokat megvizsgálva, a halmokat öt csoportba sorolhatjuk (4. ábra). A leggyakoribb típus a *szántóföldi növénytermesztés* (53%). A Tiszazug halmainak több mint egyharmadán *nem történik semmilyen gazdálkodás*. Ezek felszíne leggyakrabban fás-bokros, gyomos, gázos, parlag terület, de ide sorolható a degradált gyepekkel és az ősgyepekkel borított halmok is. A halmok fennmaradása és a természetvédelem szempontjából előnyösebb *legelő- és rétgazdálkodás* sajnálatos módon nem jellemző a tiszazugi halomfelszíneken. A szántóföldi művelés helyett célszerű lenne ezeket a gazdálkodási módokat támogatni a talajerózió mérséklése és a fajgazdag természetközeli gyeptakaró megtelepedése miatt. A *kertgazdálkodás* csak a korábban említett Zsidó-halom esetében fordul elő. A tiszazugi kunhalmok *idegenforgalma* még gyerekcipőben jár. Egyedül talán a cserkeszőlői *Cserke/Csörke-halom* (5. fotó) rendelkezik némi idegenforgalomi vonzerővel. A tetején található országzászló, kopjafa és a Cserke vitéznek emléket állító kőlap felcsalogat némi látogatót a halom tetejére. A többi halomról sajnos ez nem mondható el, még a helybéli lakosok is sokszor tudatlanok a kunhalmokkal kapcsolatban. A régészeti szempontból nevezetes, feltárt bronzkori tellek (*Zsidó-halom, Kéményhegy*) nincsenek táblával megjelölve, így nehéz a halmokkal kapcsolatos helyi ismeretterjesztés.

A *közlekedés*, mint meghatározó gazdálkodási típus egyedül a szelevényi *Szőlős-halomra* jellemző.

Az erdőgazdálkodás, intenzív állattenyésztés és ipari tevékenység nem jellemző egyetlen tiszazugi halomra sem.

4. ábra A tiszazugi kunhalmok felszínén jellemző gazdálkodási típusok

A kunhalmok tájképi értékei

A kunhalmok eredetileg az Alföld nyílt területeinek különböző rendeltetésű kiemelkedései voltak, melyek az alapfunkcióik mellett kiváló tájékozódási és kilátó pontok lehettek, azaz az adott táj képéhez szerves hozzátartoztak. Az utóbbi évszázadok jelentős környezet átalakítása miatt azonban a kunhalmok nagy részének tájképi értéke, a tájban való markáns megjelenése sérült, egyrészt a forma lealacsonyodása, szétszántása és elhordása miatt, másrészt a társadalom zavaró objektumai (erdőtelepítés, gázos területek, épületek, távvezeték, szeméttelep stb.) megakadályozzák a szabad rálátást. A halmokat az alábbiak szerint négy tájképi érték kategóriába soroltuk (Tóth Cs. 2002, 2003):

- kiemelten értékes (magas, környezeti zavarástól mentes halom, amely távolról is jól láthatóan, markáns eleme a tájnak)
- értékes (magas ill. közepes magasságú halom némi zavarással, pl. távvezeték, facsoport, épület)
- közepesen értékes (alacsony vagy a szántás, elhordás miatt lealacsonyodott halom, illetve olyan magas halom, melynek formája a jelentősebb környezeti zavarás miatt nehezen vehető észre)
- nem értékes (elhordott, szétszántott, teljesen beerdősített, körbeépített halmok, halomhelyek)

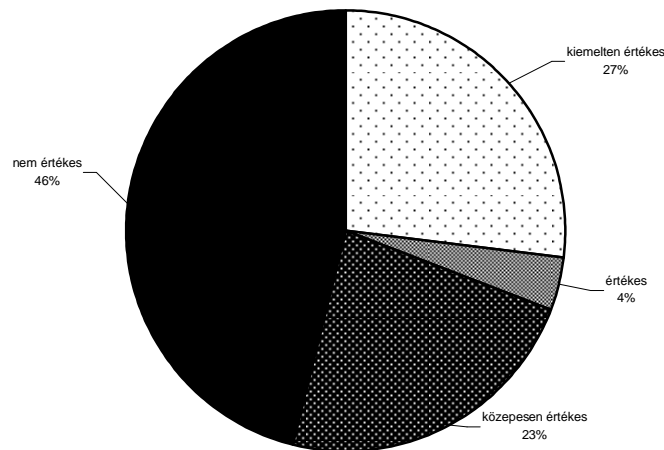
Ezek alapján látható, hogy azok a halmok számítanak tájképileg értékesnek, melyek elérték egy bizonyos magasságot és a környezetük zavarásmentes, jó rálátást biztosít számukra. Ebből a szempontból a gyeptakarós, illetve a szántóföldi környezetből magasra kiemelkedő halmok vannak a legjobb helyzetben, ugyanis a rálátás szinte egész évben biztosított. A terepi tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy ha egy halom eléri, vagy meghaladja a 3 m-es magasságot, akkor az már messziről feltűnik, könnyen észrevehető a terepen, meghatározó eleme a tájnak, tehát potenciális tájképi értéként kezelendő.

A felmérési eredmények szerint a Tiszazugban a kunhalmok közel egyharmada számít tájképileg *kiemelten értékesnek* (*Cserke-halom, Öt-halom, Fekete-halom, Kettős-halom, Montag-halom, Végh-halom, Gyalui-halom*). A halmok környezetében (500 m-es sugarú körön belül) többnyire mindig találhatunk valamilyen zavaró objektumot (csatorna, töltés, kerítés, fasor, telepített erdő, távvezeték, műút, szeméttelep, ipari üzem, hodály stb.). Ezek

zavarásának mértékétől függően soroltuk a halmokat az *értékes* és a *közepesen értékes* és a *nem értékes* kategóriákba. Sajnos a tiszazugi halmok 46 %-a a tájképileg értéktelen kategóriába tartozik, mivel a formát különféle objektumok teljesen eltakarják, vagy a rálátást erőteljesen zavarják. Ilyenek lehetnek például az erdők, fasorok, gazos területek, település házai, ipari üzemek. Sok esetben azonban maga a forma alacsonyodott le annyira (elhordás, szétszántás), hogy azt alig lehet észrevenni.

Ezen adatok birtokában a természetvédelmi hatóságoknak és a civil szervezeteknek a jövőben sokat kell fáradozniuk azon, hogy minél több halom kerüljön a tájképileg értékes csoportba.

5. ábra A tiszazugi kunhalmok tájképi értékei

A kunhalmok régészeti adatai

A halmok felmérése során régészeti szempontból két dologra kerestük a választ. Egyrészt megvizsgáltuk a felszínüket, található-e a rajtuk *régészeti leletanyag*. Másrészt irodalmi adatok felhasználásával megnéztük, melyik és összesen hány halmon folyt eddig hivatalos, legális *régészeti ásatás*.

A régészeti leletanyagot természetesen csak akkor találhatunk a felszínen, ha a halmot valamilyen bolygatás érte. Itt első helyen kell említeni szántást, az ekevas ugyanis kiforgatja a leleteket a mélyből. A beleásás és megbontás rétegfalát tanulmányozva szintén régészeti információkhoz juthatunk, mint a *Bába-halom* és a *Csárda-halom* esetében. A zárt gyepetakaróval borított halmok régészeti szempontból nem informatívak.

A felszíni leletanyagot (csontdarabkák, cseréptöredékek, paticsdarabok) hét halmon (a felmért halmok 27%-án) találtunk, ami bizonyítja, hogy ezek a halmok többnyire a lakódomb (tell) típusba tartoznak. A szántott halmok másik részén nem találtunk semmilyen régészeti anyagot, ami azt mutatja, hogy ezek őrhalmok lehettek, illetve olyan sírhalmok, amelyeknél az alaptermetkezést követően nem történt utólagos beletemetkezés. A Jász-Nagykun-Szolnok megye régészeti topográfiai adatbázisa alapján az alábbi halmok felszínén, illetve azok előterében található ismert korú régészeti leletanyag: *Cserke-halom* – őskor; *Kettes-halom* – őskor, szarmata, gepida, középkor; *Kása-halom* – őskor, neolit, vaskor, római kor, szarmata, középkor.

A Tiszazug területén két halom esetében történt régészeti feltárás:

A Nagyrév határában fekvő *Zsidó-halom* (1. fotó) a régészeti irodalomban jól ismert középső bronzkori tell, a nagyrévi kultúra névadója. A halom első feltárására az 1860-as években, az

utolsóra pedig az 1980-as években került sor. A tell két részből áll, amelyek összkiterjedése kb. 350-400 x 100-150 méter. A települési góccok jól illeszkednek az elhagyott Tisza meder partvonalához. Leletanyaga a hatvani és a nagyrévi kultúrához tartozik. Jellegzetes bronzkori kerámiájuk a lekerekített hasú, zömök, kettős kónikus oldalfüles, esetenként bordákkal is díszített kancsók-korsók. Ebből a halomból került elő egy madár alakú edény (aszkosz), amely kultikus jelentőséggel bírhatott (2. fotó). A bronzkori leletek mellett szarmata és Árpádkori cserepek is előkerültek a tellből.

A másik feltárt halom a Tiszásas határában emelkedő *Kéményhegy/Kéménytető*, amely négy különböző lelőhelyből áll. A feltárására szintén az 1980-as években került sor. Az ásatás során neolit, bronzkori, szarmata és Árpádkori leletek kerültek elő.

A kunhalmok egyéb kultúrtörténeti értékei

Jász-Nagykun-Szolnok megyében 16 olyan halom található, amelyek a régészeti értékeken kívül egyéb kultúrtörténeti nevezetességgel rendelkeznek (Tóth Cs. 2007). Ezek a halmok többnyire nevükben őrzik a hozzájuk kötődő monda, legenda, vagy történelmi esemény jellegzetességeit. A Tiszazug területén felmért 26 kunhalomból mindössze egy esetben beszélhetünk egyéb kultúrtörténeti értékről. A *Cserke-halomhoz* (Cserkeszölő) kötődik egy monda, miszerint Csörke nevű igen gazdag, ugyanakkor fukar és gögös földbirtokost a fellázadt nép kincseivel együtt beletemette a halomba.

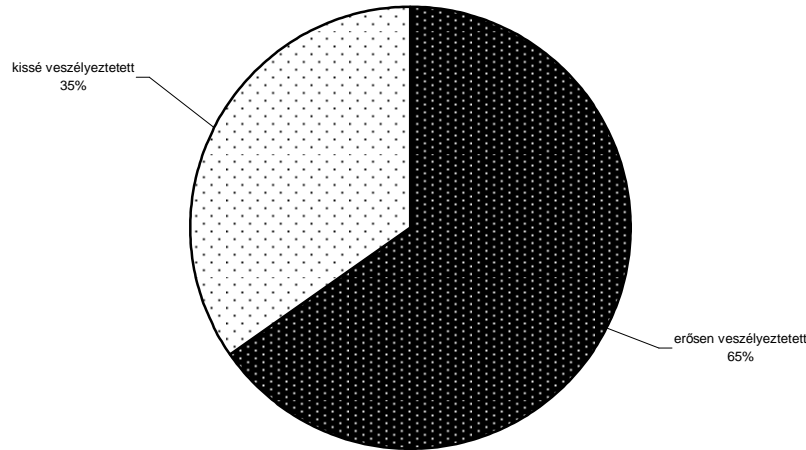
A kunhalmok veszélyeztetettsége

Az adatok feldolgozása során kiértékelt kérdések közül az utolsó, a halmok veszélyeztetettsége volt, amelynek meghatározása meglehetősen szubjektív volt. Itt tulajdonképpen azt kellett megvizsgálni, hogy a halmon, vagy annak környezetében tapasztalható-e olyan káros tevékenység, folyamat (elhordás, drasztikus bolygatás, beerdősülés, trágyakerakás, gyomosodás, túllegeltetés, közlekedés stb.), ami további állapotromláshoz vezethet, így veszélyezteti a halom hosszú távú fennmaradási esélyeit.

Ez alapján erősen, kissé és nem veszélyeztetett csoportokba lehet a halmokat sorolni.

Erősen veszélyeztetettnek akkor minősítettük egy halmot, ha egyszerre több veszélyforrás fenyegeti értékeit. Ilyenek lehetnek például a felszín intenzív szántása (halomtest lealacsonyodása), trágya- és szemétkerakás a halom lábánál (ösgyep eltűnése, gyomtenger kialakulása), az intenzív beerdősülés (tájképi érték eltűnése) és az elhordási nyomok a halom oldalában. Az *erősen veszélyeztetett kategóriába* soroltuk a halmok 65%-át (6. ábra).

Kissé veszélyeztetettnek minősítettük azokat a halmokat, amelyeknél csak egy veszélyforrás fedezhető fel. A kunhalmok 35%-a ebbe a kategóriába került. Mindebből kiderül, hogy a nem veszélyeztetett minősítést sajnos egyetlen tiszazugi halom esetében sem lehetett alkalmazni.

6. ábra A tiszazugi kunhalmok veszélyeztetettsége

Összefoglalás

A kunhalmok állapotfelmérése sok értékes információt szolgáltatott a geomorfológiai, növénytani, tájképi, régészeti értékekben gazdag mesterséges formákról. A 2007 nyarán elvégzett állapotfelmérés során a Tiszazug területén összesen 26 kunhalmot találtunk. Az eredeti számuk ennél több lehetett. Az első katonai felmérési térképek adataiból kiindulva a Tiszazugban bizonyítottan nyolc kunhalom semmisült meg. Megállapítható, hogy földrajzi elhelyezkedésükben némi szabályszerűség mutatkozik: zömmel az élő vízfolyások és az elhagyott folyómedrek árvízmentes folyóhátjain, a magasártér peremeken, valamint a félig kötött pozitív futóhomokformákon emelkednek.

A halomtestek több mint fele szerencsére épnek mondható, sajnos azonban jelentős a megbontott, roncsolt és elhordott halmok száma is. A felszínüket borító vegetációtípusok közül a szántóföldi kultúrák, ezzel összefüggésben a szántóföldi gazdálkodási mód a meghatározó. Több mint egyharmaduk felszínét valamilyen gyeptakaró borítja, ezek közül kiemelkedő természetvédelmi jelentőséggel bírnak az ősgyepes halmok. Sajnos ez utóbbiak száma a Tiszazugban alacsony, összesen 5 halom felszínén maradt fenn értékes löszgyep társulás kisebb-nagyobb kiterjedésben, de ezek közül csak egy felszínén számít uralkodó társulásnak.

A kunhalmok különösen a XX. század folyamán jelentős tájképi értékvesztést szenvedtek el. A halmok közel felének sajnos nincs tájképi értéke az intenzív szétszántás, valamint a felszínükön és környezetükben található ember által létesített zavaró objektumok miatt.

A kunhalmok jelentős része régészeti szempontból feltáratlan, a Tiszazugban mindössze 2 halmon folyt legális régészeti ásatás. Főképpen a szántóföldi gazdálkodásnak köszönhetően 7 halom felszínén található régészeti lelet.

A felmérés során közel kétharmadukat ítéltük erősen veszélyeztetettnek, azaz a felszínükön illetve a környezetükben zajló jelenlegi gazdálkodási módok komolyan veszélyeztetik a még meglévő értékeiket.

A hatályos természetvédelmi törvénynek és az országos állapotfelmérésnek köszönhetően remélhetjük, hogy a kunhalmok állapota tovább már nem fog romlani. Sőt bizakodhatunk abban is, hogy a természetvédelmi hatóságok és civil szerveződések különböző rekonstrukciós munkálatokkal értékesebbé teszik azokat.

Irodalom

- [Gárdonyi] Nagy G. (1893): A régi kunok temetkezése. Arch. Ért. 13. kötet. 105-117.
- [Gárdonyi] Nagy G. (1914): A magyarországi halmok kérdéséhez. Arch. Ért. 34. kötet. 381-398.
- Csányi M. (1999): A kunhalmok régészeti értékei. In: Kunhalmok. (szerk.: Tóth A.) Kisújszállás, p 41.
- Dénes V. (1979): Cartographical data of the kurgans in the Tisza region. In: The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary (szerk.: Ecsedy I.). Akadémiai kiadó, Budapest. 117-148.
- Gombos, A. F. (1937): Catalogus fontium historiae Hungaricae. II. Budapest. 1230-1231.
- Hampel J. (1889): Az alföldi halmokról. Természettudományi Közlöny 24. kötet. 181-182.
- Horváth I. (1825): Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történetéből. Pest.
- Jász-Nagykun-Szolnok megye régészeti topográfiai adatbázisa. Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- Jerney J. (1851): Jerney János' keleti utazása a' magyarok' őshazájának kinyomozása végett. 1844 és 1845. 2. kötet. II. Lebediai út. A' szerző' tulajdona. Pest. 91-93.
- Kozma B. (1910): A kunhalmok elhelyezkedése az Alföldön. Földrajzi Közlemények XXXVIII. 437-443.
- Longnon, J. (1957): Les Toucy en Orient et en Italie au treizième siècle. Bulletin de la Société des sciences historiques et naturelles de l' Yonne. 1953-1956. 96. 33-43.
- Marosi S. – Somogyi S. 1990: Magyarország kistájainak katasztere I. MTA FKI, Budapest, pp. 200-203.
- Miskolczi K. (1864): A magyar alföldi halmokról. Vasárnapi Újság. 11. évf. 23. sz. 1864. jún. 5. Pest.
- Rómer F. (1878): Résultats Généraux du Mouvement Archéologique en Hongrie. Congrès International D'Anthropologie et D'Archéologie Préhistoriques. Comte-Rendu de la Huitième Session à Budapest, 1876. 103-187.
- Soó R. (1931): A magyar pusztá fejlődéstörténetének problémája. Földr. Közl. LIX. pp. 1-15.
- Tóth A. (1988, 1989, 1990): Szolnok megye kunhalmai I-III. Különlenyomat a Szolnok Megyei Levéltár Évkönyvéből. Szolnok.
- Tóth A. (1999): Kunhalmok. Alföldkutatásért Alapítvány kiadványa, Kisújszállás. 13-45.
- Tóth Cs. – Kozák J. (1998): Országos kunhalom kataszteri adatlap. Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás.
- Tóth Cs. (2002): A kunhalmok országos állapotfelmérésének eredményei. Alföldkutatásért Alapítvány jelentése, Kisújszállás.
- Tóth Cs. 2003: A Hortobágy negyedidőszak végi felszínfejlődésének főbb természeti és antropogén vonásai. Doktori (PhD) disszertáció. Debreceni Egyetem TTK, Debrecen, pp. 187-188.
- Zoltai L. (1938): Debreceni halmok, hegyek, egyéb mesterséges és természetes kiemelkedések ú.m.: laponyagok, telkek, ülések, dombok, gerendek és hátak a város határában, valamint külső birtokain. Városi Nyomda Debrecen, 1-57.

1. fotó A régészetileg feltárt híres Zsidó-halom (Nagyrev) bronzkori tell tájképileg értéktelen a felszíni zavaró tereptárgyak miatt (Fotó: Tóth Cs.)

2. fotó Kultikus jelentőségű madár alakú edény (ú.n. aszkosz) a Zsidó-halom (Nagyrev) bronzkori telepről (Fotó: Kozma K.)

3. fotó A cibakházi Kettős-halom geomorfológiai, tájképi és növénytani szempontból a Tiszazug legértékesebb kunhalmi közé tartozik (Fotó: Tóth Cs.)

4. fotó Az Egyes-halom (Cibakháza) ma már csak halomhely, 1982-ben a helyi tsz elhordatta (Fotó: Tóth Cs.)

5. fotó A tájképileg kiemelten értékes, nádassal benőtt Cserke-halom némi idegenforgalmi vonzerővel is rendelkezik (Fotó: Tóth Cs.)

6. fotó A Tiszainoka és Nagyrév határán emelkedő Fekete-halom intenzív szántóföldi művelés alatt áll (Fotó: Tóth Cs.)

7. fotó Az Öt-halom (Szelevény) egyetlen megmaradt halmát minden irányból erősen megnyesték, a meredek falakon rókakotorékok és gyurgyalag fészkek találhatóak (Fotó: Tóth Cs.)

8. fotó Öcsöd és Tiszaföldvár határhalmja az Öcsödi-halom a beerdősülés miatt elvesztette tájképi értékét (Fotó: Tóth Cs.)